

БОНЮ СТ. АНГЕЛОВ

БЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА ПО ВРЕМЕТО НА ПАИСИЙ

Историята на Паисий Хилендарски ярко се откроява в развитието на нашата литература, тя чертае нови тенденции в културния и политическия живот на българския народ, оказва силно влияние върху съвременници и потомци. „История славяноболгарская“ възпламенява душата на българина, пробужда и раздвижва у него народностно съзнание, кара го да възмечтае по-светло бъдеще. Тази велика обновителна роля на Паисий е причина за големия научен интерес към него, благодарение на който са изяснени важни въпроси из живота и творчеството му. Но въпреки голямата научна литература върху Паисий, все още остават някои въпроси за доизясняване, а други се нуждаят от нова разработка.

Твърде интересен въпрос за нашата историческа наука е да се види състоянието на българската литература по времето на Паисий — негови предходници, съвременници и последователи. Писаното по този въпрос има най-общ характер; то обикновено се изразява с мисълта, че Паисий показва някаква приемственост спрямо своите предходници, черпи едни или други вести за български светци по техни жития, писани и преписвани по-рано. Това наистина е така, но то не изчерпва проблема. Българската литература преди и след Паисий не се състои само от анонимни творби, а е дело на много книжовници, част от които са оставили имената си. Следователно, за да изпъкне по-релефно образът на Паисий като писател, за да се очертае по-пълно значението на историята му, нужно е неговото дело да бъде очертано на по-широк исторически фон.

Досега усилията на научните работници бяха насочени към главните представители на българската литература — Паисий Хилендарски и Софроний Врачански, или пък към съчиненията с историческа тематика (Йеросхимонах Спиридон, Зографска история). Познатите днес материали позволяват да се коригира непълно представяната картина на българската литература през XVIII в., да се попълни тя с нови писатели и произведения. Делото на тези книжовници се свързва с делото на Паисий, което обстоятелство има важно значение за нашето литературно развитие. Паисий е здраво свързан с българската литература преди и след него; от предишните книжовници и съчинения той ревностно черпи знания, които грижовно преработва и предава на своите съвременници и последователи. Чрез делото на тези книжовници ние добиваме много по-пълна картина за състоянието на нашата тогавашна литература, за културните интереси на българина, изобщо за духовния живот на народа. Разбира се, делото на тези книжовници не може да се сравнява по значение с делото на Паисий или на Софроний, но чрез творчеството си те допринасят за тяхното идейно оформяне, а също допринасят за активизиране на духовния живот у нас.

Силният икономически подем в живота на българския народ през XVIII в. предизвиква голямо умствено раздвижване у нас, особено в областта на литературата и изкуството (живопис и архитектура). Липсата на печатно дело в българските земи

е карало книжовниците към по-тясно общуване, към взаимно подпомагане. Явяват се отделни книжовни школи, по-ярко или по-слабо оформени, като Рилска, Самоковска, Врачанска, Котленска и други.

Днес е трудно да се даде пълна картина на нашата литература през XVIII в., защото голяма част от произведенията ѝ са изчезнали, друга част от ръкописите са все още неоткрити, а трета част ръкописи, макар и да се съхраняват в някое обществено учреждение (у нас или в чужбина), не са описани подробно. Но все пак, въз основа на някои познати вести, ще се опитам да очертая тази картина. Както при всяка подобна публикация, тук не може да се претендира за пълнота, която впрочем в дадения случай не е и толкова необходима. Това може да бъде предмет на друго по-обстойно изследване.

Тук преди всичко заслужава да се изтъкне делото на Йосиф Брадати — предходник и съвременник на Паисий. Неговата книжовна дейност е голяма — написал е доста ръкописи (днес са познати пет негови автографа), които са били извънредно много разпространени и преписвани. Йосиф Брадати работи предимно в западнобългарските предели, с център Рилския манастир; създава своя книжовна школа — Рилската школа, към която принадлежат доста книжовници. Голям проповедник и агитатор на идеята за културно и просветно възможване на своя народ, той често пътува сред него, разнася книгите си и дава на други ревностни книжовници да ги преписват. Тази любов го отвежда в Самоков, Враца, Копривница, Кочани и др. Навсякъде спечелва сърцето на българите, които с любов и признателност съобщават, че преписват от неговите книги. Навсякъде той насърчава, ободрява, поучава или пък подхвърля на остра критика някои социални прояви в живота на българския народ — възгордяване, алчност за богатство, неравносърдечие към близките, безбожно лихварство, бягане от четене на книги, недостойно държане в църква, страст към пищно облекло, езически остатъци и пр. Като сатирик и изобличител на недъзи на своето време Йосиф Брадати е нещо съвсем ново за българската литература през XVIII век. Защото доколкото в старобългарската литература съществува сатирата като литературен жанр, по-късно, през първите векове на турското робство тя почти изчезва. Със своята сатира Йосиф проправя път на Паисий Хилендарски, сближава се извънредно много с него. Само че стрелите на Паисий бият по-далече и по-определено — срещу открити врагове на българския народ, срещу отродили се българи. Въпреки дидактично-християнския тон в съчиненията на Йосиф на места той взема по-определено отношение към турското робство, разяснява събития от политически характер, подхваща линия, която по-късно става главна в борбата на народа за политическа свобода. На едно място определено изтъква, че разединението и взаимната вражда между балкаските народи били важна причина за тяхното покоряване и завладяване от турците: „Аще бихме ми християне имели покорение и послушание един другому, не би бог предал нас в руце агаренци, да досаждают нам и да бият нас.“ В редица поучителни слова Йосиф призовава своите сънародници да пазят твърдо вярата си, да не се поддават на потурчване, като за насърчение привежда много примери из историята на християнството. Чрез вярата се пазят народността. Известно е, че тази мисъл намира широко отражение и в нашата народна поезия. Йосиф Брадати, според думите на Боян Пенев, е „личност, която се отделя от безцветната маса на другите книжовници и се опитва да изрази лични схващания и настроения. Може да се каже, че този рилски монах е първата по-крупна личност, която срещаме на прага на нашата книжнина“¹.

Никифор Рилски е също така много продуктивен български книжовник от втората половина на XVIII в. Роден е в прочутото търновско село Арбанаси, а работи в Рилския манастир. Аз познавам днес 15 негови ръкописа, повечето от които се съхра-

¹ Изненадва фактът, че никъде в съчиненията си Йосиф Брадати не споменава за Паисий. Известно е, че Паисий се движи из Софийско и Самоковско, дето Йосиф също често престоява. На какво се дължи това премълчаване? Дали наистина те не са се срещали? Засега определен отговор не може да се даде.

няват в Софийската народна библиотека. Те съдържат предимно жития на разни църковни дейци, а също и религиозно-поучителни слова. Преписва най-вече от книги на своя учител Йосиф Брадати, когото изрично отбелязва в бележки към ръкописите си. Но Никифор не е само обикновен преписвач, придържащ се строго към чуждия ръкопис. Напротив, той проявява по-свободно творческо отношение към ръкописа, от който заема: внася промени, пропуска или добавя нови пасажки. Знаещ добре гръцки език (дори в една приписка е наречен Никифор Грек), Никифор превеждал някои съчинения (главно жития) от гръцки на български език. Спеделяйки мислите на учителя си, той също говори за народностно свестяване, за широка просветна дейност сред народа, против езическите суеверия и пр.

Както признава сам, поп Тодор Врачански преписвал предимно от книги на Йосиф Брадати, като се представя за обикновен преписвач. Всъщност обаче не е така. Макар основното у него да са Йосифовите съчинения, редом с тях се срещат преводи на самия поп Тодор, негови компилации или преразказване на чужди творби. Подобно на други книжовници — негови съвременници, той често изпуска известни пасажки или притуря нови пасажки към преписвано съчинение. Следователно у него също е налице творческо отношение към ръкописите. От него са познати около десет ръкописа, някои доста обемисти.

По съдържание книгите на поп Тодор не се отличават съществено от ръкописите на Йосиф Брадати — жития, проповеди, избличаване на социални недъзи, зов за просвета и пр. По темперамент, по живост на словото, по пламък в работата и чувство за дълг поп Тодор много прилича на Йосиф Брадати. Подобно на него той пише простичко, за обикновен читател, за да бъде разбран, да бъде полезен. Девиз на книжовната му дейност са думите на Йосиф Брадати: „Где могат прости людия да разумеют псалтирское тълкование и канонское чтение! Требуе мирска църква да имат книги поучителни по прости язык, да се разбират и прости людие безкнижни да разумеют“.

Подобно на всички свои съвременници и той пише през 1762 г.: „И много труд положих и исписах сию книгу на простом езиком ради прости людие. И имат много речи неисправлени, понеже не знаяхме орфография, даскалия. И не кльните нас, но благословите, понеже не от много учение написах, но от много книголюбие и ревност потащах се и написах. . . И сам вижду како не сам искусан у книжное учение, ни писание учих се, и много речи имат неисправлени“ (Ссфийска народна библиотека — 11/953, л. 76). Тези думи много напомнят познатите думи на Паисий: „Не учих ся ни граматика, ни политика, но простим болгаром просто и написах“.

Като книжовно огнище Враца се представя и чрез друг книжовник — поп Йоан Врачански, който през 1788 г. преписва един голям сборник, възхождащ към сборниците на Йосиф Брадати и поп Тодор Врачански. Покрай другите интересни материали в него са поместени още жития на Иван Рилски и Петка Търновска. Сега този ръкопис се пази в БАН (вж. моята книга „Из старата българска, руска и сръбска литература, София, 1958, стр. 113—118).

Верен последовател на поп Тодор е неговият ученик Теофан Рилски. Приемствеността между тях е толкова голяма, че тя намерила израз дори в техните почерци, които поразително си приличат. Теофан има по-стеснени творчески възможности — проявява се главно като преписвач и то най-вече от книги на поп Тодор. Като иска извинение от читателя за допуснати грешки в книгите му, той също казва за себе си „понеже не учихме се сргография“. Днес са известни около десетина негови ръкописа, съхранявани в Народната библиотека „В. Коларов“, в Рилския манастир и в Църковния музей.

Янкул Грешни от самоковското село Рельово е автор на два големи ръкописни сборника (№ 689 и 690 на Софийската народна библиотека), обемащи над 1000 листа, изписани с хубаво дребно и четливо писмо. Съдържат жития и християнско-поучителни слова; поместил и т. нар. народно житие на Иван Рилски.

Софроний Врачански — най-известният български писател през XVIII в. след

Паисий — до запознаването му с Паисий е ревностен поклонник и преписвач на обикнатата и разпространена дамаскинарска книжнина, а също и на църковно-религиозни книги. През 1765 г., когато преписва в Котел „История славяноболгарская“, той пише и един дамаскин, после два часослова (1768 т.), молитвеник. Безспорно от неговата ръка ще са написани и други книги през ранния период на книжовните му занимания, но днес все още неизвестни или изчезнали. По-късно — като изтъкнат български обществен деец във Видин и Букурещ — той написва няколко нови книги, издава първата новобългарска печатна книга „Неделник“ през 1806 г. С всичко това Софроний оставя трайна дия в историята на българската литература. През 1781 г. за свои нужди преписва повторно Паисиевата история, в която внесъл доста промени.

Поп Алексй Велкович преписва през 1771 г. в Самоков „История славяноболгарская“ (сега се съхранява в Църковния музей — София). От бележката, която оставил, може да се направи извод, че той е преписвал направо от оригинала на Паисий. За сега поп Алексй не ми е познат с друга негова книга, но известно ми е, че той е подбудил Йосиф Брадати да преведе обширното житие на Петка Римлянка. Това известие говори не само за неговата любознателност, но подсказва още неговото отношение към състоянието на нашата литература. На свой ред Никифор Рилски преписва историята на Паисий в Рилския манастир през следващата 1772 г. по преписа на поп Алексй (сега Никифоровият препис се намира в БАН).

Доста продуктивен и грижовен книжовник е поп Милко от Котел — той не само подвързвал или допълвал скъсаните листове на чужди ръкописи, но и сам се занимавал с книжовна дейност. Пълна представа за тази му дейност днес нямаме, тъй като част от ръкописите му са изчезнали. Ще посоча две негови книги: Часослов от 1748 г., съдържащ 214 листа (вж. П. Н и к о в, Архивата на Варненската митрополия, ГСУ Историко-фил. фак., XVIII, 1922, стр. 17—18); Часослов от 1752 г. (Софийска нар. библиотека № 25/951). Прави силно впечатление голямата прилика между почерка на поп Милко и почерка на Софроний Врачански. Понеже такава прилика съществува и с почерка на други книжовници от Котел (Тодор и Велико), редно е да се допусне, че поп Милко е бил известен книжовник, който е създал своя школа в родното си селище: той следователно може да е бил учител на поп Стойко (Софроний Врачански). Приликата в техните ръкописи не се свежда само до почерка или начертанието на отделните букви, но засяга и общото оформяване на ръкописа — орнамент, винетки, подвързия, форма на личните приписки и др.

Тук именно трябва да се съобщи и за други някои книжовници от Котел, преписвачи на ръкописи: Димо Грешният съставя часослов през 1789 г. (сега у В. Сл. Киселков), поп Тодор подвързва псалтир през 1799 г. (Л. Стоянович, Стари српски записи и натписи, V, № 8887, стр. 258), поп Тодор и поп Велико, които пишат също часослов през 1771 и 1777 година.

Поп Стоян от търновското село Кованлък преписва „История славяноболгарская“ (т. нар. през 1783 г. по втория Софрониев препис от 1781 г. Стоян Кованлъшки обаче е автор още на два дамаскина (1796 и 1799 г.) и едно упътване за евангелските четива. Има сведения, че той е подвързвал много ръкописни и печатни (руски и гръцки) книги, като по някои от тях сам е оставял бележки.

Дойно Граматик също прави своя препис на „История славяноболгарская“ (т. нар. Еленски препис) през 1784 г. в Елена пак по втория Софрониев препис (1781 г.). Показателно е, че за разлика от досегашните преписвачи на Паисий, той внася по-значителни добавки, засти главно от книгата „Razgovor ugodni naroda slovinskoga“ на даляматинско-хърватския писател Андрей Качич-Миошич. За пръв път в нашата литература се поместват светски стихотворения, с воинска и любовна тематика. Става дума за двете стихотворения „Песен за цар Орун (Крум) и гръцкия цар Никифор“ и „Песен за цар Самуил, за сръбския крал Владимир и кралица Косара, дъщеря на цар Самуил“. И двете стихотворения са заети от горепосочената книга на Качич-Миошич. Все тук

Дойно Граматик дава едно от първите определения у нас за стихотворно произведение — след като преписал стихотворението за Крум и Никифор, той добавя: „Никто да се не чуди, що е оно ситно писано — овако ся песна пишет“. Това е показателно явление за епохата — все по-широкото проникване на културата от Западна Европа и Русия разширява кръга на културните интереси и прояви на образования българи. За разлика от средновековната традиция, тук стиховете са дадени всеки отделно, написани са с по-дребни букви — всичко това обръща внимание на тях още на пръв поглед. Изобщо Дойно Граматик, макар сега да е познат само с един ръкопис, се разкрива като твърде образован и оригинален книжовник, проявяващ творческо отношение към чуждите съчинения. Това най-добре се вижда от добавките му към Паисиевата история, имащи за цел да разкрият нови мисли и чувства у читателя.

Роман Габровски преписва през 1756 г. голям сборник, зает от Йосиф Брадати. Други подробности от живота и делото на Роман не са известни. Ръкописният му сборник го разкрива като обикновен български книжовник-дамаскинар, който не е смее да се отклонява съществено от своя първообраз.

Поп Пунчо от село Мокреп, Видинска епархия, пише голям сборник от около 400 листа през 1796 г., изпъстрен с много цветни образи. В сборника особено ценни са пре-работките на Паисиевата история и Повест за московския цар Петър; тук са също житията на Иван Рилски, Петка Търновска и др. Поп Пунчо използва не само български ръкописи, но и руски печатни книги. Извънредно важна е грижата у него да пише „на простата голяма“ и подготовката на книгата за печат — „и на печат поставих“, както сам пише. Той следователно е един от малкото български книжовници, които преди Софроний Врачански имат ясна представа за ролята на печатната книга, грижели са се да я въведат в живота на своя народ, за да улеснят неговото духовно израстване. Макар и в ръкописен вид, все пак книгата на поп Пунчо оказвала въздействие върху читателя, както може да се съди от факта, че тя послужила като извор за други ръкописи, каквито са напр. ръкописите под № 722 и 726 на Софийската народна библиотека (вж. Б. Цонев, Опис II, стр. 284—306), а също и ръкопис № 1018, в който даскал Първан, от село Бая, Михайловградско, копира рисунките на поп Пунчо.

Извънредно интересен представител на нашата литература през XVIII век е Йосиф Хилендарец, родом от Жеравна, напълно непознат досега. Днес е известно само едно негово произведение и то фрагментарно, но и тази част дава представа за един просветен и темпераментен книжовник, нелишен от чувство за хумор и сатира. Целта на автора е да докаже голямата полза от четенето на книгите, искрено зове българина да се просвещава, да обикне книгата, да се грижи за нейното разпространение. Йосиф жлъчно бичува ленивца, който избягва книгата или само я държи в ръката си, без да я чете. Под формата на диалог споделя свои мисли и терзания, породени от невежеството на сънародниците си. И именно в този диалог се разкрива образът на писателя. От всички наши книжовници през XVIII век Йосиф Хилендарец дава най-ярки изказвания за значението на просветата в живота на народа. По-късно Софроний Врачански подема неговите идеи, които прокарва в някои от своите сборници.

При очертаване духовния и културен живот на народа през XVIII в. не може да се отхвърне името на Партений Павлович (1695—1760) г. — българския Раковски през XVIII в. У него има многогранни духовни и политически интереси, развива енергична църковна и политическа дейност сред южните славяни и в някои европейски страни, пътува извънредно много, за да се учи и да пропагандира идеите си. Партений получава солидно за времето си образование на гръцки и латински език, първо в родния си град Силистра, а после в Букурещ и Италия. Той посещава Рим, Неапол, Флоренция, Венеция, о-в Корфу, Албания, Македония, Далмация, Виена, Маджарско, Ниш, София, Пловдив, Рилски манастир и пр. В Костур изучава философията на Декарт при монах-философ Методий. В Хърватско, Неапол, Виена има смелост да държи беседи на латински език, влизайки в спор с представители на католицизма. В Рилския манастир прави

за себе си копие от хрисовула на цар Иван Шишман, като оставя бележка върху оригинала: „Темже вси чуши прилежно, да знаете известно, яко още и разграбили н е в е р н и и с у р о в и агаряни дарования стяжания от благочестивих и православних царей, но они яко лихоимци, грабителни и светотатпи будут осуждени во огн вечный со своим учителем дьяволом и лжепророком Мохаметом“. Тези думи изразяват открита политическа мисъл, ненавист към покорителя — те безспорно са действували върху съзнанието на многобройните посетители на манастира.

Измежду книжовните трудове на Партений особено заслужават отбелязване две съчинения — неговата Автобиография (останала в ръкопис и издадена едва през 1905 г.) и неговата Ода за Петър Велики. С тези свои произведения той пръв въвежда два нови жанра в нашата литература — автобиографията и одата. Провъзгласяването на Петър Велики през 1721 г. за император на Русия е било повод за Партений да напише одата си, която започва така:

Радуй се российский
Орле двоголавий,
Ти бо еси ныне
В всем мире славный.

Особено място заема Христофор Жефарович с неговата прочута „Стематография“, печатана във Виена през 1741 г. Жефарович е роден в град Дойран към края на XVII в., а починал в Москва през 1753 г. Подобно на Партений Павлович и той живее и работи сред австрийските сърби, ходил в Йерусалим и Русия. Обществено-политическите условия на времето изграждат у него съзнание, че е представител на южните славяни, за чиято просвета и културен напредък работи. Това съзнание впрочем добре е показано в книгата му „Стематография“, в която са дадени гербове на различните славянски народи. Изображенията се придружават със стихове и някои исторически пояснения. Тъкмо с това свое съдържание книгата е действувала патриотически върху съзнанието на славянина и по-специално на българина, пробуждала е въображението и мисълта на сърби и българи, ободрявала и вдъхновявала ги е. Например под герба на България се намират следните стихове:

Светлий лев в чарном полю себе изправляет,
Грешит черно за светла иже поставляет,
Имя мое собственно ест от Болги реки,
На ловитбу искусни zde узриш человеки.

Никакво съмнение не може да има, че Паисий е познавал тази книга — това впрочем личи в историята му, дето има реминисценции от нея. Паисий се е възторгвал от творбата на Жефарович, защото тя разкрива едно славно минало, но в същото време е изпитвал огорчение от тежкия живот на своя народ.

Едновременно с Паисий в Зограф работи и друг монах върху българската история — авторът на т. нар. Зографска българска история. Името на този монах не е известно, но от творбата му личи, че той е бил ученолюбив човек. Основни негови извори, освен някои домашни съчинения, са били книгите: „Разговор угодни народа словинскога“ от далматинеца Андрия Качич-Миошич и руския превод от 1719 г. на „Деяния церковная и гражданская“ от Цезар Бароний. Зографската история поради по-малкия си обем и по-спокойния си тон в изложението няма обаянието на „История славяноболгарская“. Нейното значение не е в тази насока — тя е важна преди всичко като исторически и литературен факт, който говори за пробудено народно съзнание, директно опора в миналото.

Трети български историк от същото време е иеросхимонах Спиридон, родом от Габрово. Неговите интереси по българска история започват още докато бил в Света гора, но своята обемиста „История во кратце о болгарском народе словенском“ той завършва през 1792 г. в румънския манастир Нямцу, в Молдова. За разлика от Паисий

и от анонимния зографец-историк, Спиридон имал възможност да използва много повече извори, домашни и чужди, и да изложи по-подробно българската история, която у него е доведена до кърджалийските разорения през XVIII в. Поради обстоятелството, че Спиридон бил повлиян твърде много от Паисий, неговото историческо съчинение е написано по-темпераментно.

У нас през XVIII в. може да е имало и други исторически съчинения, но и сега познатите вести свидетелствуват за активизиране в тази област, добре разкриват епохата на Паисий. Те показват, че Паисий нито е пръв, нито е последен български историк. И пак историите на тези други автори показват особено то у Паисий, неговия принос, неговото място и роля в развитието на нашата историография през XVIII век.

★

Това е само част от познатите поименно български книжовници през XVIII в., които са оставили по-големи или по-малки ръкописи. Редом с тези книжовници обаче у нас е имало още много други книжовни дейци, чиито имена днес не знаем — някои от тях съзнателно не са оставяли вести от такъв характер, а други имена не са познати поради повреди в ръкописите. От тази епоха твърде голям е броят и на анонимните книги, предимно дамаскини, писани на разни места в България. Прегледът на материалите недвусмислено свидетелствува за голямо книжовно раздвижване сред българския народ, изразено не само в количествения прираст на книжовната продукция, в разширяване кръга на грамотните българи и на книжовните дейци, в социално разнообразяване на книжовниците (духовни и светски лица), но свидетелствуват и за обогатяване на българската литература с някои нови струи в нея, появяват се нови тенденции в нейното развитие.

Българската литература вече не се развива така изолирано, както през предишните векове — сега се засилват нейните връзки с литературите на останалите балкански народи, с руската и румънската литература. Идеите на новото време, на френското просвещение, проникват и у нас, макар не винаги така ярко изявиени. Общият дух на епохата безспорно е отразен в творчеството на по-видните български писатели — Йосиф Брадати, Паисий, Партений Павлович, Йосиф Хилендарец, Софроний Врачански и др. Преди всичко отражението намира той в подчертания стремеж към повишаване просветата на народа, в осъзнаване ролята и значението на просветата не само в живота на отделния човек, но и в живота на обществото; туй обуславя и грижата за организиране на училища и книжовни средища: подновяват се или се заздравяват много манастири и църкви, към които се отварят училища. Особено важни са тук мислите на Йосиф Брадати и Йосиф Хилендарец. Те често не само призовават към просвета, но и дават конкретни указания за четене на книгата: „Коги четеш, пази да ти е и умо и мисълта при тебе“ (Йосиф Хилендарец).

Засилена е грижата за снабдяване на манастири и църкви с книги (ръкописни и печатни). Сега се пренасят най-много книги от Русия. Колкото и да е представено в непълнен вид книжовното богатство на XVIII в., все пак познатите вести дават основание да се твърди, че именно през този век имаме най-голяма книжовна продукция по нашите земи, че тогава най-вече се комплектуват ръкописните сбирки на отделни книжовни средища.

Българският книжовник през втората половина на XVIII в. заживява с едно повишено самочувствие, с по-изявена оценка за делото си. Противно на средновековния книжовник той по-често говори за себе си, за своята подготовка като книжовник и за любовта си към непросветените събратя, за трудностите и мъката на делото, което върши. Имайки предвид, че дейността му е предмет на обществена и лична оценка, не винаги обективна и справедлива, понякога писателят изказва гневни мисли. Йосиф Брадати напр. пише: „Колико могох, толико писах. Кой может по-добре, да пишеш“ (Софийска нар. библиотека, р.к. № 689, л. 177^a). А един негов последовател пише още по-гневно: „И паки кои се срдит дека е не добро писано, он нека напишет по-добро и мене нека научит“ (Соф. нар. библиотека, № 716). Това повишено самочувствие, туй съзнание за ролята

на своето дело обуславя отбелязване името на книжовника към написаната от него книга — през XVIII в. се утвърждава тенденцията да се посочва кой, кога и при какви условия е завършил даден ръкопис.

Българският книжовник през XVIII в. дава по-пълнен израз на своята личност, разгъва мислите и чувствата, които вълнуват душата му, показва, че невежеството на събратята му го измъчва, че поради грижа за тяхното духовно израстване и нравствено издигане той пише даден ръкопис. Личността на писателя намира най-ярко отражение в творчеството на Йосиф Брадати и Паисий Хилендарски. Надарени творчески личности — единият като разказвач, другият като страстен публицист — пропити с високо съзнание за дълг към обезправения народ, те в пълнота разкриват своите натури.

Любовта към близките и изостреното съзнание за дълг към народа са причина за разрастване на книжовната продукция през XVIII в., за увеличаване броя на книжовниците и на книжовните средища, за по-широко разпространение на грамотността сред народа. Сега грамотните хора са далеч по-много, отколкото по-рано; грамотни са не само духовните лица (игумени, монаси, свещеници), но и светски лица (граматици, учители, търговци, чорбаджии, селяни и др.). Общуването на българи с други народности, посещаването на чужди земи и народи между другото пробужда и интерес към науките, към знанието и учението, което на свой ред обуславя грижите за тяхното организиране и насаждаване у нас. Българи дори се грижат за издаване на учебници за сръбските училища, какъвто е случаят напр. с Марко Теодорович, „булгар родом из Разлога“ (вж. Йордан Иванов, Български старини из Македония, стр. 207—208). Туй определя не само голямата продуктивност на книжовниците, но и териториалната разпространеност на книжовните прояви — в много предели на страната се пишат книги, а не само в манастирите, както е било преди време. Разбира се, и сега главни огнища на книжовен живот са по-големите български манастири (Рилски, Етрополски, Троянски, Черепишки и др.), но покрай тях се оформят като книжовни средища още Котел, Жеравна, Тича, Елена, Етрополе, Ловеч, Габрово, Враца, Самоков, Калофер, Сопот, Кочани и др. Често се съобщава за написани ръкописи в някои по-неизвестни селища (с. Рельово, Самоковско, с. Белово, Ихтиманско, с. Оризари, Кочанско и др.). В резултат на всичко това налице е безспорният факт — XVIII век е най-богат с книжовници и книжовна продукция. А този факт сам по себе си вече говори твърде много, от него може да се правят известни изводи за духовното израстване на нашия народ. Тогава се увеличава числото на българите, които подпомагат книжовната дейност чрез по-значителни материални средства — те набавят хартия, заплащат труда на книжовника, приютяват го при себе си, подаряват откупени книги на манастири и църкви. Това подпомагане на свой ред активизира книжовниците.

Подчертаният стремеж на българския писател през XVIII в. за внедряване на по-голяма просвета у българина, за пробуждане на неговото верско и народно съзнание, за засилване на борбата срещу асимилаторските стремежи на турци и гърци намира израз в неговите разбирания за ролята и значението на идеологията в тази борба, осъществявана чрез литературата. В тежката борба за просвета и народно опазване са били използвани и други средства на агитацията — напр. живописи по църкви и манастири, дето се срещат изображения за мъките на потурчили се българи или българки. По-силно е било, разбира се, въздействието на живата образна проповед, призоваваща към съхраняване на род и език. А за да бъде по-непосредствено и дълбоко нейното въздействие нашият книжовник стигнал до друг важен извод — книжнината да се пише на език по-близък за народа, езикът на съчиненията не само да е образен, но и да е понятен. Наистина такава тенденция има и по-рано у нас, още през XVI—XVII в., предимно в дамаскините, но сега тя разраства и става доминиращо литературно явление. Спор не може да има, че и тук е налице в известна степен въздействието на чуждите литератури, главно гръцката. По-важна е обаче самата тенденция в разволя на българската литература. Оттук и постоянните декларации на книжовниците, че те пишат „просто“, на „прост български език“ за „неучените българи“, че те не са учили „ортография“,

нито „политика“. Така пише напр. Теодосий Леков през 1789 г.: „Ибо я человек неучен, граматик не учил ся. . . аще ли в чесом противу ортографии право не написал. . .“ (вж. Йордан Йованов, *Български старини из Македония*, София, 1931, стр. 271). За скромността на книжовника говорят думите на Теофан Рилски: „И благии читатели, благословите нас, а не клъните, понеже от слово наше познавает се како от ревност и от усърдие писаме, понеже не учихме се ортография, нам ест писание за велика полза“ (рък. № 179, л. 359^в, на Църковния историко-археол. музей). Такива мисли изказват Йосиф Брадати, Паисий Хилендарски, поп Тодор Врачански, Никифор Рилски, Софроний Врачански и др. Това е осъзната нужда и тенденция, строго прокарвана, изглежда с цел да се отбие съществуваща друга практика, изграждаща се върху традицията. Постоянното наблюдаване на мисълта, че пишат и че трябва да се пише на жив народен език дава известно основание да се твърди, че българските книжовници през XVIII в. водят целенасочена борба срещу една консервативна школа у нас. А това е израз на борбата за изграждане на български литературен език, толкоз тежка и изострена през XIX в. до Освобождението. И нещо друго, също твърде важно — както винаги и навсякъде, борбата за литературен език се свързва с въпроса за правописа. Без да водят открита теоретична борба с противници на схващанията си, някои книжовници през втората половина на XVIII в. създават и практикуват един поразително опростен фонетичен правопис, очистен от ненужни букви, за които липсват съответни звуци в живата реч. В това отношение те били твърде предвидливи и смели, не се бояли от укори, че се отклоняват от „свещената“ традиция. Без никаква научна подготовка, тяхната любов към просвещаването на народа ги довежда до такива радикални реформи в българската ортография.

Примерът на другите народи, особено на Русия, дето печатната книга е обикновена практика, поражда у някои български писатели от втората половина на XVIII в. идеята за издаване на българска печатна книга. Онова, което Софроний осъществява през 1806 г. с издаването на своя „Неделник“, като инициатива и грижа то е било отдавна осъзнато у нас — нужни са били само необходимите материални средства, за да се реализира. Делото на Софроний следователно е завършек на една осъзната по-рано пужда. Поп Пунчо готви през 1796 г. своя голям сборник за печат (№ 693 на Софийската народна библиотека). Преди него поп Тодор Врачански също е възнамерявал да печата свой ръкописен сборник от 1762 г. (вж. напр. № 11/953 на Софийската народна библиотека).

Българската литература през XVIII в. се обогатява и тематически. Наистина в нея доминира все още съдържанието на Средновековието, тя е изпъстрена с многобройните жития, похвални и проповеднически слова, с разнообразни култови книги. Това именно я свързва здраво със средните векове; обаче покрай това съдържание тя има и нещо друго, което я отличава и което именно чертае нейния облик. Новите идеи намират израз в новата тематика, която преди всичко се насочва в областта на историята. За пръв път в нашата книжнина се появяват доста големи съчинения, посветени на българската история, разглеждащи по-обширно политическото и културното минало на народа. И нещо друго, също характерно — за един сравнително кратък период (около 30 години) са написани три отделни български истории, независимо от връзките, които съществуват помежду им: историята на Писий, историята на Спиридон и Зографската история от неизвестен автор. Породени от пробудено народноистинно съзнание, тези истории на свой ред засилват интереса към българското минало и укрепват самото народноистинно съзнание. Доказателство за това са появата на нови преписи от българските истории, най-вече от „История славянобългарская“: 1765 г. Софрониев препис в Котел, 1771 г. Самоковски препис, 1772 г. Никифоров препис, 1784 г. Еленски препис, 1793 г. преработка на поп Пунчо. Историческият интерес обаче се удовлетворява и чрез преписване жития на някои български светци (Иван Рилски, Петка Търновска и др.) и пък разкази с исторически сюжет, макар не винаги пряко свързан с бъл-

гарския живот. Такива напр. са разказите за смъртта на цар Иван Александър, повест за московския цар Петър и други (виж. книгата „Из старата българска, руска и сръбска литература“, 1958, стр. 105—107).

Социалната заостреност на българската книжнина през XVIII в. е друга нейна отличителна черта. Писателят не е обикновен регистратор на факти и събития, а страстен проповедник на определени етични игри, изобличител на обществени и лични недъзи. Той познава силата на словото и иска да го използва за определени цели, а оттук и патоса на проповедта му. Извънредно характерни са думите на Йосиф Брадати: „Кая ми полза от слънце, ясно сияющаго, егда печал вас ради иомрачае ми очи? Егда вижу ваше житие по бозе исправлено, тогда откривает се тъма от очи мои. Сия въкратце рекох да разумеете колко желание имам ради душевное ваше спасение. Вие сте мои радость и веселие, вие сте свет очима моима. Егда вижу ваше исправление, тогда изпълнае се душа моя с радост и веселие“ (Соф. нар. библиотека, № 328, л. 351). И затова силният стремеж у него да съдействува за изкореняване на лични и социални недъзи, каквито са: пиянство, магьосничество, вярване в сънища, езически преживелици, кражба, любодейство, убийство, лихварство, лицемерие, възгордяване, алчност, разкош в живота, пищност в облеклото, клокарство, завист, клевета и пр. Тези и други отрицателни черти в живота на хората са предмет на обширни проповеди. Измежду всички тези случаи бих желал да припомня само за отношението на Йосиф Брадати към чорбаджите-лихвари, които безмилостно ограбват своите бедни сънародници. В едно свое компилативно съчинение той пише за тях: „Якоже творят идолопоклонници богати в дневний ден, иже дают две жлътици, окаянии, на сиромаша и узимают три. Хръвоийци и безутробене татие и хищници“ (Соф. нар. библиотека, № 436, л. 82). Българското общество е вече доста разслоено, с различни класови интереси, което именно поражда известни социални противоречия и борби между отделните обществени прослойки. Писателят застава на страната на ограбените и онеправданите, а бичува алчните лихвари, които са „хръвоийци, татие, хищници“. Такова определено, открито и сатирично отношение към богатите се среща за пръв път в нашата литература. Изостреното гражданско съзнание на писателя, който се движи сред народа и вижда неговото тежко положение, го заставя да вземе такова отношение. И нещо повече дори — друг наш неизвестен книжовник разкрива още по-остро социално разслоение, згасилена социална неправда и класова борба. Това е показателно явление. Без да е чөл никакъв социални трактати, само въз основа на тежките житейски условия, сам вярващ човек, той възроптава срещу порядките в живота, срещу теглото в него, което не всякога иде от политическия поробител, а от икономически възмогалите се сънародници. В едно свое слово за страшния съд (ръкопис от средата на XVIII в.) нашият книжовник не се стеснява да постави в ада църковни и светски потисници на народа, определено говори за слуги и господари, изразявайки симпатии към онеправданите. Тук той казва: „И горе ще да буде на тия властители, дето са биле неправедни. Оти е беда велика и страшна и мучение безкрайно, дето се не смишляват, нито имат грижа за домашни свои сиромаси, ното кмо сс работа ги насилва и бие ги, та им възлага рани на телото им, а облекло, дрехи и ястие не дава им, ами ги мори сс гладуване и сс голота“.

Нещо изключително ново и важно за българската литература през XVIII в. е призивът за запазване на народността. В основата си тази литература е църковно религиозна, преследва култови задачи, но покрай тях нерядко се прокарват и чисто политически цели. И колкото повече се изостря съзнанието на народа, колкото повече той се просвещава, толкова повече църковната борба прераства в политическа борба. Цялата история на нашия народ през епохата на Възраждането потвърждава тази мисъл. На първо време целта на българските просветени дейци е по-скромна — те се стремят чрез вярата и езика да обособят народа, да го предпазят от чужди асимилаторски стремежи. Редом с това техен стремеж е да създадат единен фронт на всички балкански християнски народи, потиснати и ограбвани от турската власт. Тези дейци не призовават за борба срещу гърци

и сърби, а д и р я т е д и н е н и е с т я х в о б щ а т а б о р б а с р е щ у п о р о б и т е л я , к о я т о б о р б а и з л и з а н а п р е д е н п л а н . П о - г о р е в е ч е ц и т и р а х ' м и с ъ л т а н а Й о с и ф Б р а д а т и , с п о р е д к о г о т о б а л к а н с к и т е н а р о д и с е г а п ѝ ш к а т в р о б и я , п о н е ж е н е с е о б е д и н и л и в ' o б щ а б o р б а п р и н а с т љ п е н и е т о н а т у р ц и т е . Т а к а м и с л я и П а и с и й . З а ч ѣ с т и л и т е п р е з X V I I I в . с л у ч а и н а п o т у р ч в а н е н а к а р а л и б љ г а р с к и т е к н и ж о в н и ц и д а o б ъ р н а т п о в е ч е в н и м а н и е н а т о в а я в л е н и е . Т е н е с а м о п р е п и с в а т м н о г о ж и т и я н а м ѝ ч : н и ц и , в к о и т о р а з к а з в а т з а т е х н и т е с т р а д а н и я п о р а д и в љ р н o c т к ъ м х р и с т и я н с т в о т о , н о п o ч в а т д а o т п р а в я т п р я к з o в к ъ м б љ г а р и н а д а п а з и т љ р д o с в o я т a o т ц o в с к а в љ р a , d a п a з и n a p o d н o c т т а с и , в љ п р e k и щ e d p и т e o б e щ а н и я з a c в o б o d e н и п ѝ c т л и в ж и в o т , a k o п р и e м e м o x a m e d a н c т в o т o . П р и з и в и в т а я н a c o k a c e c p e щ а т ч e c т o . Ш : п р и в e d a c a m o d в a п р и м e p a . Н e и з в e c т e н б љ г a p c k и к н и ж o в н и к т a k a y k o p љ в a н љ k o и б љ г a p k и : „ В т и я н a ш a в p e м e н a и л e т a и м a т н e k o и ж e н и и и м a т c и н o в e и д љ щ e p k и . П o p a d y в a т c e d a c т a н e т т у р ч и н н e и н и c и н n e ж e л и d a c т a н e т к a л y г e p . E г d a c т a н e т т у р ч и н , и м a т г o z a п o x в a л a . E г d a г л e d a т c и н a c в o e г o т у р ч и н a , p a д y e т м y c a . E г d a г o в и д и т k a л y г e p a , o н и ж a л y т и z a п p и c м e x г o и м a т “ (в ж . „ И з c т a p a т a б љ г a p c k a , p y c k a и c p љ б c k a л и т e p a т y p a “ , c т p . 115) . O п p e д e л e н a п o л и т и ч e c k a n a c o ч e н o c т и м a т д y м и т e н a Й o c и ф Б р a d a т и : „ В љ н и м a и т e c e б e , k o и т o c e т p o б и a y т у р ц и , ч y в a и т e c в o ю п p a в o c л a в н o ю в e p y , d a п p и и м e т e и м y ч e н и ч љ c k и в e н ц и и d a н e y б o и т e c e . . . И т и , a щ e г и п o c л y ш a ш и c т a н e ш и т у р ч и н , и з б a в и ш и т в o e т e л o o т p o б c т в o , a c в o ю д y ш y п p e d a л e c и y p o б c т в o , d a p a б o т и т в p a г y и б e c y “ .

Нуждите на времето изсят напред въпросите около образованието и възпитанието на децата, на подрастващото поколение. Бъдещето на народа е заложено в децата. Поради това въпросите на възпитанието заемат важно място в нашата литература през втората половина на XVIII в.; ръкописите от това време често поместват преводни или компилативни съчинения на педагогическа тема. И тук главен автор и разпространител е известният и обикнат книжовник Йосиф Брадати. Разбира се, възпитателните идеи се движат в кръга на религиозната етика, въпросите се поставят и разрешават от позициите на църквата, която е ръководеща сила в духовния живот на народа. Някои от целите на възпитанието са наивни и първични; редом с това обаче се насажда любов към близки и родина, към скромност и трудолюбие, към справедливост и състрадание; порицават се отрицателни антиобществени прояви в човешкия характер; дават се наставления към родителите как да се грижат за правилното възпитание на своите деца, а също и съвети към подрастващото поколение. Нужно е родителите да полагат грижи за моралното възпитание на децата си, а не само да им оставят в наследство материално богатство.

Засиленият интерес към граматически съчинения е друг израз на светска струя в българската книжнина. Старите граматически съчинения вече не удовлетворяват, всред другите славянски народи има нови, по-съвременни граматически произведения, които постепенно проникват и в българските земи. Главен извор на такива знания е славянската граматика на Милетий Смогритски (първо издание 1619 г.), която у нас прониква твърде скоро след обнародването ѝ, като се разпространяват не само печатни екземпляри от нея, но и ръкописни екземпляри.¹ Такива предписи има и от XVIII в., какъвто е напр. ръкописът от 1788 г., писан в Калофер от йеромонах Памво (Софийска народна библиотека № 1170).

Недъзите в нашето общество естествено пораждат стремеж за изкореняването им; и понеже дидактическата проповед тук не е достатъчна, тя се допълва от сатирата в българската литература. През XVIII в. сатирата е доста разпространена у нас, макар твърде често да е включена в друг някой литературен жанр-житие или проповед. Като самостоятелно сатирично произведение се среща по-рядко. В единия, и в другия случай обаче тя е твърде остра, атакуваща и целенасочена. Един пример — известен книжовник

¹ Вж. Н. М. Дылевский, Грамматика Мелетия Смотрицкого у болгар в эпоху их возраждения. Труды Отдела древнерусской литературы, XIV. 1958, стр. 461—473.

(вероятно Йосиф Брадати) така гневно говори за мислите: „О, горе вам, капоносни, на тия наши времена. Тъкмо раси и капи и иноческо одяние имаемо, а житие иноческо ни мало не имаемо. — О, безумни диви иноци, како не помисляете ваша погибел? . . . Где непокорство? — У иноци. Где богатство? — У иноци. . . “ (вж. книгата „Из старата българска, руска и сръбска литература“, стр. 116). Подобни елементи срещаме и у Йосиф Хилендарец.

Публицистиката като нов литературен жанр най-добре е представена в белешките „История славяноболгарская“ на Паисий Хилендарски, но нея срещаме и в други творби на нашата литература от туй време, особено у Йосиф Брадати и Йосиф Хилендарец. Нещо съвсем ново за българската литература е появата на стихотворения (макар и преходни) с военна и любовна тематика.

★

Делото на многобройни известни и неизвестни по име книжовници през XVIII в., особено през втората половина на века, неусетно внася нови елементи в съдържанието на българската литература, чертае линии на нейното развитие, изважда я от традициите на Средновековието, насочва я към по-пълно свързване с живота на народа. Наистина преходът е бавен и постепенен, но тук по-важен е самият процес на обновяването, което при по-нататъшните обществено-политически промени става все по-силно в разволя на новата българска литература.

По-задълбочените издирвания, разбира се, може да изнесат нови подробности и тенденции в развитието на нашата литература през XVIII в., измежду които особено ценно ще бъде съпоставянето ѝ със съвременните ней славянски литератури. Паисий най-добре долавя и изразява тенденцията на новото в живота. С патоса на своята „История славяноболгарская“, обусловен от безгранична любов към народа и дълбоко страдание, той вдъхновява съвременници и потомци на борба за запазване на народността, за по-добър живот, нигата на Паисий е първото произведение на нашата литература, което в най-силна степен не само се свързва с живота, не само отразява неговите нужди, но и чертае програма на бъдещето. В това е силата на неговата малка, непретенциозно написана, но велика по въздействие „История славяноболгарская“.

Направените в тази статия наблюдения имат за цел преди всичко да изтъкнат необходимостта от нови издирвания. Само тогава ние ще добием по-реална представа за нашата литература през втората половина на XVIII в., за новото в нея, за ролята на литературата в живота на народа.

☆

ИВАН ДИВИЗИЕВ

ПАК ЗА РОДНОТО МЯСТО НА ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ

Във връзка с чествуване 200-годишнината на „История Славяноболгарская“ в печата отново се повдигна въпрос за родното място на нейния автор. Пръв постави началото Сл. Ангелов със статията си „Въпросът е все още открит“ (в „Отечествен фронт“, бр. 5397 от т. г.). За да докаже, че Паисий не е от Банско, той се основава най-вече на „несменяемостта“ на игумените на манастирите. На друго място доказвам подробно¹, че тази теза е невярна, следователно и направените от нея изводи са неправилни. Тук се задоволявам само със следното: Славчо Ангелов не е прав, тъй

¹ Вж. „За родното място на Паисий Хилендарски“, в „Септемврийско знаме“ — гр. Пазарджик от 21 юли т. г.